

FÖLDES GYÖRGY**1956 és a magyar felkelés**

Magyarország a huszadik században nem sokszor került tartósan a világfigyelem középpontjába. Először 1919-ben forradalmának és az arra válaszó ellenforradalomnak köszönhetően. Másodszer dicstelen második világháborús szerepvállalásának, a német fasizmussal, a nácizmussal kötött szövetségnek következtében kapott nagyobb teret a világsajtóban ez a közép-kelet-európai kis ország. Szimpátiát egyik szereplés sem váltott ki a nemzetközi közvéleményben – ellenkezőleg: megbecsülése csökkent.

Harmadik alkalommal 1956-ban keltette fel a nagyvilág érdeklődését Magyarország. Az a felkelés, amely 1956 októberében Budapesten kitört, Nyugaton és Keleten egyaránt óriási visszhangot keltett. Nem véletlenül. Egyrészt a magyar szabadságküzdelem meglepte a nemzetközi közvéleményt. Nem sokan gondolták volna, hogy egy kis nép ujjat mer húzni a világ egyik legnagyobb hatalmával. Másrészt mindazok, akik számára a demokrácia és/vagy a társadalmi haladás ügye fontos volt, tisztában voltak az esemény jelentőségével. Számukra nemcsak az volt a kérdés: sikerül-e a magyaroknak kivívniuk a nemzeti függetlenséget, visszaszerezniük a szuverenitást. Az is kérdés volt: sikerül-e Magyarországon egy, az emberi szabadságjogok tiszteletére alapuló politikai berendezkedést megteremteni. Sokan figyelték érdeklődéssel, szolidaritással, hogy megvalósulhat-e a demokrácia és a szocializmus összekapcsolása, sikerül-e a diktatórikus szocializmus, a sztálini szovjetrendszer helyébe egy jobb, humánusabb gazdasági és politikai rendszert állítani. Harmadrészt minden, a világpolitika iránt érdeklődő ember azt is figyelte, miként reagál a két nagyhatalom, leginkább a Szovjetunió, a magyar kihívásra. Nyilvánvaló volt, hogy ami Magyarországon történik, kihatással van a Jalta nevéhez kötött világrendre, a két rendszer egymáshoz való viszonyára.

1956-ban a világ nagyobbik része együtt érzett a magyarokkal, szurkolt nekik. A felkelés győzelme és a szabadságharc bukása után a nemzetközi közvélemény számtalan módon kifejezte szolidaritását, államok sora nyújtott kézzel fogható segítséget a magyar menekültek, emigránsok tízezreinek. Ez a harmadik fellépés a huszadik század történelmi színpadán helyreállította a magyar nemzet nemzetközi reputációját.

Ötven év után már tudjuk: az akkori nemzetközi körülmények nem kedveztek a magyar felkelőknek és szabadságharcosoknak. A szovjet vezetés nem engedhette, hogy egy, a szűkebb befolyási övezetéhez tartozó ország kikerüljön ellenőrzése alól. Az engedékenység azt eredményezhette volna ugyanis, hogy a dominóelv szerint más országokban is hasonló fordulatra kerül sor. A Nyugat pedig nem volt abban a helyzetben, hogy katonai vagy jelentősebb politikai támogatást nyújtson a felkelésnek.

Az elmúlt két évtized kutatásai azt bizonyították, hogy az első fegyveres beavatkozás sikertelensége, kudarca után a Szovjetunió vezetői néhány napig keresték a békésebb megoldás lehetőségét. Pár nappal később, 1956. október 31-én azonban elhatározták: minden rendelkezésükre álló eszközzel leverik a felkelést. A nyugati propaganda, különösen a Szabad Európa Rádió nagy szerepet játszott abban, hogy a szabadságharc résztvevői radikális álláspontot képviseltek: akkor is harcoltak, amikor már semmi esélyük sem volt a sikerre, mert bíztak abban, hogy a Nyugat érdemi segítséget nyújt küzdelmükhöz. Nem így lett. A szakirodalomban ugyanakkor ma már az az álláspont is olvasható, amely szerint 1956-ban kevesebbel messzebbre jutott volna a magyar nép. Ott kellett volna megállni, ahol a lengyel Gomułka, vagy nem kellett volna messzebbre törekedni, mint ahová a jugoszláv Tito jutott.¹

Ez az írás azonban nem erre a témára fókuszál, hanem 1956 történetével kapcsolatos öt másik fontos és nem teljesen tisztázott kérdésre próbál választ adni. Az első kérdés az, hogy miért éppen Magyarországon tört ki Kelet-Közép-Európában nyílt felkelés a sztálini berendezkedéssel és a szovjet uralommal szemben, és miért nem másutt? A második: miért éppen 1956 őszén került erre sor? A harmadik: mi volt e felkelés jellege? A negyedik és az ötödik kérdés pedig az: mi volt 1956 következménye Magyarországon és mik voltak a nemzetközi következményei?

¹ Charles GATI: *Vesztett illúziók. Moszkva, Washington, Budapest és az 1956-os forradalom*. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

Miért Magyarországon?

1953-ban Berlinben, 1956-ban Poznanban is sor került spontán tömegmegmozdulásokra, de ezek elsősorban gazdasági, illetve szociális indítékúak voltak. A sztálini berendezkedéssel és a szovjet uralommal szemben Kelet-Közép-Európában csak Magyarországon tört ki nyílt felkelés. Ennek megértése érdekében, vissza kell mennünk a huszadik századi magyar történelem néhány sajátosságához. Érdemes felidéznünk azt a tényt, miszerint a huszadik századi Európában Magyarországon került sor a legtöbb rendszerváltásra: forradalmak, ellenforradalmak és erőszakos külső beavatkozások néha hónapos sűrűséggel váltották egymást.² A magyar történelem ilyen „gazdagsága” a fordulatokban nem kis részben azzal magyarázható, hogy a nemzetközi erőviszonyok állandóan változtak a térségben. Az eltűnő régi és a megjelenő új birodalmak, az ismétlődő átrendeződések új helyzetbe hozták a magyar társadalom egymással harcoló csoportjait, és újabb és újabb elitváltással jártak. Eközben nem sikerült választ találni sem a modernizáció, sem a társadalmi megosztottság, sem az első világháború után kisebbségi sorsba került magyarság problémáira.³

Mindenesetre a nemzetközi körülmények sokszori és gyors átalakulása Magyarországon nem hagyott időt a társadalmi, politikai, ideológiai küzdelmek végigharcolására, az álláspontok letisztulására és a többséggel való elfogadtatására vagy az erőcsoportok közötti kompromisszumok kidolgozására. Sokkal jellemzőbb maradt az egyik végétől a másikba történő gyors átlendülés. Ez a magatartás része lett a nemzeti karakternek. Az ismétlődő válságoknak és nemzetközi fordulatoknak köszönhetően a győztesek könnyen győztek. A vesztesek kikerültek a politikai életből, vagy legalábbis perifériára szorultak, minek következtében általában gazdasági pozícióik is megrendültek vagy legalábbis meggyengültek. Ezért nem csoda, hogy mivel nem integrálódhattak az új társadalmi képletbe a vesztesek, reménykedtek a nemzetközi helyzet újabb változásában, és vártak a revánusra.

Így volt ez 1945 után is. A különbség annyi, hogy 1944–1945-ben strukturális változás állt be a magyar társadalomban: a régi politikai, gazdasági és kulturális elit jelentős része elpusztult vagy külföldre távo-

² Lásd erről, illetőleg ennek a folyamatnak a magyar történetírásra gyakorolt hatásáról: György FÖLDES: Politics and Political History in Hungary. A Historiographical Outline. In: István FEITL–Balázs SIPOS (szerk.): *Regimes and Transformations. Hungary in the Twentieth Century*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005. 9–17.

³ Legjobb összefoglalás erről ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

zott. Előre lépett a korábbi polgári és paraszti közép, illetve a társadalom alsóbb részét képviselő baloldali pártcsoport. Ez a népi demokratikus–polgári demokratikus formáció jelentős eredményeket ért el az ország gazdasági újjáépítésében és a korábban felhalmozott demokratikus deficit felszámolásában. Ettől az egyensúlytól, a biztonságérettől és a közéleti részvételi szereptől, lehetőségtől fosztotta meg a középrétegek jelentős részét az 1947–1948-as fordulat, a térség egészének erőszakos szovjetizálása. Ennek következtében a kommunista párt Magyarországon szakított a népfrontpolitikával, a társadalom meggyőzésével. A diktatúra és az erőszakolt gazdaságfejlesztés következtében olyan társadalmi csoportok, és olyan értelmiségiek szorultak ki a szellemi és politikai életből, amelyek és akik rokonszenveztek a modernizációs programmal, a társadalmi egyenlőség eszméjével.

1949 és 1951 között megszűnt a polgári értelemben vett civilszféra, a szakszervezetek elveszítették érdekképviselői szerepüket, a koncepciók pedig magát a kommunista pártot fosztották meg a kollektív politikaformáló szereptől. Az erőltetett iparosítás, a tervgazdaság, a pártállam kiépítése, a háborús készülődés folyamatában a parasztság és a munkásság életszínvonala csökkent. A folyamatos mozgósítás, a fizikai és lelki terror és a megfélemlítési kampánysorozat nehezen elviselhető életviszonyokat teremtett a lakosság többsége számára. Ez a totalitárius rendszer képtelen volt az önkorrekcióra, hiszen szinte minden ellensúlyt, korlátozó elemet, amely ebben szerepet kaphatott volna, kiiktattak. Ráadásul a szovjetektől függő pártvezetés sokszor túlteljesítette Moszkva elvárásait és elhitte magának, hogy a hatalom korlátlan lehetőséget jelent a társadalom átalakítására.

Sztálin halála után jelentős kiigazításra került sor, amely – talán paradox módon, de az előbbiekből érthetően – szovjet beavatkozás hatására történt (mivel a magyar pártvezetés képtelen volt az önkorrekcióra). A vezetők egy része tisztában volt a problémákkal, a társadalmi elégedetlenséggel, de nem mert változtatni. Az új szakasz politikája annak a Nagy Imrének a nevéhez kötődött, aki a pártvezetésen belül 1947–1949 között egyedül vállalt vitát a szovjetizálás politikájával. Ő lett az új miniszterelnök.

Kezdetét vette a desztalinizáció folyamata. Ez azonban kemény küzdelemmel járt a kommunista párt vezetésén belül. Hasonló élességű harc a többi európai szocialista ország pártvezetésében nem dült. Ebben a csatában 1954 októberében Nagy Imre kerekedett felül. A miniszterelnök folytatni kívánta a koncepciók perekben elítéltek rehabilitálását, új szövetségi politikát hirdetett. Ez év őszén kezdetét vette egy új gazdaságpolitika

és az ennek megfelelő, a piaci törvényekre tekintettel lévő gazdasági reform kidolgozása. 1954 végén, 1955 elején egy újabb szovjet beavatkozás következett be, amelyet Rákosi Mátyás a magyar párt vezetőinek felhatalmazása nélkül provokált ki. Szerencséjére ez volt az a pillanat, amikor Malenkov vereséget szenvedett a moszkvai hatalmi küzdelemben. A szovjet pártvezetőség durva fellépése véget vetett az új szakasz politikájának.

Ugyanaz a központi vezetőség, amely októberben egy valóságos politikai vitában Nagy Imre mellé állt, fél évvel később leváltotta őt. Egy ilyen pálfordulás nem maradhatott következmények nélkül a kommunista pártelit morális állapotára. Nagy Imre azonban – eltérően a Sztálin idejében meghonosodott kötelező gyakorlattól – nem volt hajlandó önkritikát gyakorolni.⁴ Ehelyett hozzákezdett álláspontja védelméhez, egy későbbi fogalmak szerinti reformkommunista, a nemzeti függetlenség és szuverenitás tiszteletére épített szocialista stratégia kidolgozásához.⁵ A kommunista értelmiség jelentős része hozzá hasonlóan már nem adott hitelt a klasszikus sztálini módszereket alkalmazó és célokat képviselő politikának. Ezzel egy viszonylag jelentős befolyással rendelkező pártellenzék kezdett formálódni.

Az itt felsorolt tényezők közül több más kelet-közép-európai szocialista államban is jelen volt, hiszen a térség szovjetizálása nagyjában-egészében hasonló módszerekkel és egyidejűleg zajlott. Azonban – talán Csehszlovákia kivételével – másutt nem volt hasonlóan erős polgári és paraszti demokrata, illetve liberális és baloldali, szociáldemokrata hagyomány, mint Magyarországon. A németekkel való második világháborús szembenállás miatt a többi kommunista párt vezetése nem volt ugyanolyan bizonyítási kényszerben, mint a magyar. Talán emiatt, talán nem, de a magyar párt teljesen irreális ütemet és célokat tűzött ki az ország iparosítása terén. Nem volt kellő tekintettel egykori szövetségeseire, a társadalmi érzékenységre, a nemzeti érzelmekre és adottságokra. A kellenénél többet vállalt magára a jugoszláv kommunizmus elleni küzdelemben is, sőt azt személyes hatalmi leszámolásokkal kapcsolta össze. Mindezért aztán a kiigazításnak nagyobb méretűnek kellett lennie. Különbözött a magyar helyzet a belharcok élességében is, és e küzdelmeknek meglettek az ideológiai velejárói és a közerkölcsre kiható következményei is. Nagy Imre és a baloldali értelmiség megpróbált utat találni ebből a helyzetből.

⁴ Lásd erről RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz*. II. 1956-os Intézet, Budapest, 1999; FÖLDES György: Buharin és Nagy Imre. *Múltunk*, 1992/4. 15–25.

⁵ 1955-ben és 1956-ban több tanulmányban és beadványban fogalmazta meg sztálinizmus kritikáját. NAGY Imre: *A magyar nép védelmében: vitairatok és beszédek, 1955–1956*. Magyar Füzetek, Párizs, 1984.

Miért 1956 őszen?

A második, nem teljesen magától értetődő kérdés: miért éppen 1956 őszen tört ki a felkelés? A hatalom részéről a társadalom nagy tömegeire 1951–1952-ben helyeződött a legnagyobb nyomás. Ekkor romlottak a leglátványosabban az életkörülmények, ekkor érte a legtöbb rendőri, bírósági zaklatás az egyszerű embereket.⁶ Alexis de Tocqueville óta tudjuk, hogy a zsarnokság ellen a nép általában nem akkor lázad fel, amikor a legtöbb oka lenne rá, hanem akkor, ha nem lát más lehetőséget a védekezésre. Ralph Dahrendorf pedig ehhez azt tette hozzá, hogy a felkelések akkor törnek ki, amikor enyhül a szorítás, amikor a hatalom maga korrekcióba kezd, gyengének mutatja magát.⁷

Ez a pillanat Magyarországon 1956-ban, az SZKP XX. kongresszusa után jött el. A személyi kultusz leleplezése politikai lavinát indított el. A moszkvai fordulat teljesen felkészületlenül érte a világot, a Szovjetunió szövetségeseit és a magyar pártvezetést is. Az addig omnipotensnek tűnő magyar kommunista párt és hatalom kibillent egyensúlyából. Nem lehetett tagadni, hogy Rákosi Mátyás és a szűk pártvezetés hasonló bűnököt követett el, mint Sztálin. Rákosi előbb az időt húzta, majd amikor elodázhatatlanná vált személyes felelősségének beismerése, jóléti ígéretekkkel és a bürokrácia, az államigazgatás szerepének és súlyának csökkentését célzó tervek bejelentésével igyekezett leszerelni a valódi változásokat követelőket.⁸

Csak hogy ekkor már késő volt. Nyilvános vita indult a magyar társadalomban a sztálini örökségről és a hogyan továbbról. E viták legfőbb fóruma és katalizátora a kommunista ifjúsági szövetség égisze alatt megszervezett Petőfi Kör volt.⁹ Az SZKP vezetése erősen aggodott az események alakulása miatt. Moszkva számára fontosabb volt a stabilitás és az, hogy hozzá hű emberek vezessék a magyar pártot, mint hogy itt is lendületet kapjon a desztalinizáció. Hiszen a politikai hibák és bűnök elkövetésében neki magának is jelentős szerepe volt. E szerep nyílt megvitatása nem maradhatott következmények nélkül a Szovjetunió megíté-

⁶ Ezt már a kommunista párt 1953. júniusi központi vezetőségi ülése is megállapította. Az itt hozott, de a nyilvánosság elé még évtizedekig nem tárt határozat megtalálható: Izsák Lajos (főszerk.): *A Magyar Dolgozók Pártjának határozatai és dokumentumai 1948–1956*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.

⁷ Ralph DAHRENDORF: *A modern társadalmi konfliktus*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1994.

⁸ FEITL István: Szembesülés. Az MDP vezetői és a XX. kongresszus. *Múltunk*, 2006/2. 201–226.

⁹ E kör antisztálinista szellemű, a szocialista demokrácia megteremtését célzó vitáinak jegyzőkönyvei az 1989-es rendszerváltás után megjelentek.

lésére és a két ország kapcsolatára. Ezért az SZKP vezetői igyekeztek elejét venni valamiféle nagyobb fordulatnak, irányváltásnak a magyar politikában. Ezzel azonban csak rontottak a helyzeten.¹⁰

1956-ban egyre nagyobb figyelem irányult a Tito nevével jelzett öngazgatáson alapuló szocialista modell felé. Egyre többen vetették fel: Nagy Imre térjen vissza az ország vezetésébe. A párt Rákosi lemondása után újjáalakított vezetése azonban vonakodott megtenni ezt a lépést. Emiatt egyre nőtt az értelmiségi körök elégedetlensége. A koncepciók perек kommunista áldozatainak, közöttük Rajk Lászlónak az újratemetése nyilvánvalóvá tette a kommunista párt erkölcsi válságát. Október 6-án százazrek mentek el leróni a kegyeletüket. Nyilvánvalóvá lett a tömegek tisztulási vágya és változtatási igénye. Részben ezért, a helyzet rendezése és a kedélyek megnyugtataása érdekében a legfontosabb vezetők Jugoszláviába utaztak és hosszú időt töltöttek ott. Pont ezekben a napokban ért a csúcspontra a lengyel párt megújulási folyamata, ahol a korábban bebörtönzött Wladislaw Gomułka vette át a kommunista párt vezetését. Ő a nemzeti szuverenitás visszaszerzése, a demokratizálás jegyében lépett fel és visszaverte Hruscsov beavatkozási kísérletét.

Október 22-én megszületett az első döntés arról, hogy kísérleti jelleggel munkástanácsokat kell létrehozni.¹¹ E döntés végrehajtására a hatalomnak nem maradt ideje. Az öngazgatási szervek a felkelés napjaiban és spontán akarat eredményeként alakultak meg az üzemekben. A magyar diákság szimpátiatüntetést hirdetett, és hasonló jelszavakat fogalmazott meg. A kommunista párt vezetése nem tudta eldönteni, milyen magatartást tanúsítson. Ezzel teret adott az elégedetlenség tömeges kifejezésének. A tüntetés pedig alkalmat adott mindazoknak a fellépésre, akik csendben vagy a háttérben várták, miként alakulnak a fejlemények. 1956. október 23-án kezdetét vette a felkelés.

A felkelés jellege

E nap és a következő egy hónap tartalmának meghatározása körül folyamatos vita volt a résztvevők, majd később a történészek között is. Az nem volt kérdés, hogy a tüntetés, a spontán népi tiltakozás felkelésbe,

¹⁰ Lásd erről BARÁTH Magdolna: *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról 1953–1956. Kiszeljov és Andropov jelentései*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002; Vjacseszlav SZEREDA–Alekszandr SZTIKALIN (szerk.): *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából*. Zrínyi Könyvkiadó, Budapest, 1993.

¹¹ *Szabad Nép*, 1956. október 23.

fegyverrel vívott küzdelembe csapott át, amelynek célja a fennálló hatalom megdöntése volt. Azt azonban már nem volt olyan egyszerű eldönteni, hogy ami történik, az forradalom, nemzeti szabadságharc vagy népfelkelés-e. A kommunista párt akkor lázadásnak, ellenforradalmi megmozdulásnak, azután felkelésnek, forradalomnak, majd ellenforradalomnak tekintette az októberi-novemberi eseményeket. Ezen a folyamaton Nagy Imre miniszterelnök is átment – leszámítva az utolsó fázist. Ő, miután azonosult a felkelőkkel, már nem volt hajlandó újabb átértékelésre, haláláig kitartott amellett, hogy 1956 őszén forradalom történt.

A felkelők forradalmároknak, szabadságharcosoknak nevezték magukat. Ők határozták meg az események menetét 1956. október végén. Nem foglalkoztak részkérdésekkel: ők a fennálló diktatúra megdöntésére, a nemzeti függetlenség visszaszerzésére összpontosították figyelmüket és erejüket. Nem hangoztattak gazdasági követeléseket, nem igazán foglalkoztak a néhány nap eltelté után újjászerveződő pártokkal, és nem akarták a gazdasági-társadalmi rendszert sem megváltoztatni. Keveset törődtek programok megfogalmazásával. A nagyobb részt fiatal munkások, diákok a saját jogukon akartak politizálni, beleszólási lehetőséghez jutni az ország sorsának alakításában. A fegyveres csoportokban nagy számban voltak jelen a „pesti vagányok”, akik a pillanat mámorának hatása alatt váltak felkelővé, szabadságharcossá.¹²

Nem ők voltak azonban az egyedüli szereplők. Mellettük jelen volt a szocializmust demokratizálni akaró és a nemzeti függetlenség és szuverenitás visszaszerzését óhajtó kommunisták köre, akik Nagy Imre nézeteit vallották, és őt tartották az ország vezetésére alkalmas vezetőnek. Mögöttük ott volt sok ezer olyan párttag és baloldali érzelmű fiatal, diák és munkás, aki tisztább, erkölcsösebb politizálást, beleszólási lehetőséget akart.

Újra aktivizálódott a népi értelmiség, amely a paraszti érdekképviselő mellett, a demokratizálásért emelt szót, de elfogadta a modernizációs célokat és nem akart kapitalizmust. Újra színre léptek az egykori szociáldemokraták, munkásemberek, akik valódi politikai és gazdasági érdekképviselőt szerettek volna maguknak, és vissza akarták szerezni a munkásmozgalom tekintélyét. Jelentős szerepet játszottak az utcán az ötvenes évek elején sok sérelmet szenvedett emberek, akik egyszerűen revánsot akartak venni az őket ért megaláztatásokért. Politikai teret kerestek azok a volt középosztálybeliek, értelmiségiek, akiket nem engedtek integrá-

¹² RIPP Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon*. Korona Kiadó, Budapest, 2002; EÖRSI László: *Széna tériek, 1956*. 1956-os Intézet, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltár, Budapest, 2004; Uő: *Pesti srácok*. Stencil Kulturális Alapítvány, Budapest, 2006.

lódni az új társadalomba. E csoport egy része az 1944 után létezett és ekkor újjáalakuló nem kommunista pártok irányában tájékozódott.

Természetesen jelen voltak azok is, akik elveszített társadalmi státuukért, vagyonukért akartak kárpótlást kapni. Az ő csoportjuk sem volt egynemű: egy részük kifejezett óvatosságot tanúsított, igyekezett kivárni, mi is történik. Voltak olyanok is a régi uralkodó osztályok itthon maradt tagjai, a történelmi középosztályhoz tartozók között, akik bíztak abban, hogy helyreáll a polgári rend, polgári és parlamentáris demokrácia lép a sztálini típusú diktatúra helyébe. A falvakban később lendültek neki az események, de ezek intenzitása nem volt a fővároshoz és a nagyobb vidéki városokhoz hasonlítható. Országszerte forradalmi bizottságok jöttek létre, amelyek átvették az irányítást az összeomló közgazgatás helyett és felett.

Október utolsó napjaiban megalakultak a pártok, amelyek pluralista demokráciát követeltek, de nem vetették fel a gazdasági-társadalmi berendezkedés alapjainak megváltoztatását. Ezért is szerveződhetett a kormány koalíciós alapon újjá.

E folyamat rövid összegzése után adja magát a kérdés: ha a negyvenes évek vége, az ötvenes évek eleje szörnyűségekkel és/vagy legalábbis szenvedésekkel és csalódásokkal teli időszak volt a magyar társadalom nagyobbik része számára, akkor miért nem fogalmazódott meg a teljes rendszerváltás igénye a felkelés előtt és alatt. Elégséges ok volt a felkelésre, de nem volt, ne lett volna elegendő ok a rendszerváltozásra?

Erre a kérdésre többféle válasz adható. Az egyik lehetséges magyarázat erre az ellentmondásra, hogy nem volt elég idő ahhoz, hogy a dolgok kifussák magukat. Drámai gyorsasággal változott a helyzet: a váratlan politikai, katonai sikerek és a vereség között alig két hét telt el.

E magyarázat nem zárja ki azt a feltételezést, miszerint a felkelés esetleges győzelme, egy forradalmi rend létrejötte esetén az események logikája, a változó nemzetközi környezet, vagyis a növekvő nyugati befolyás, a működő többpártrendszer – a maga polarizáló természetével – megtette volna a hatását, és előbb-utóbb megbomlott volna a balközép koalíció. A pártok divergáló, egymással konfrontáló ideológiai alapra helyezkedtek volna. Nem a valóságtól elrugaszkodó feltételezés az sem, hogy a piac részleges visszahelyezése jogaiba elvezetett volna a magántulajdon uralkodó helyzetbe jutásához is. Ezt a folyamatot lassíthatta, moderálhatta volna a nemzetközi környezet, vagyis ha Magyarország szövetségi viszonyban marad a Szovjetunióval.

Van ezen kívül egy másik lehetséges válasz is arra a kérdésre, miért is maradt a felkelés a szocialista rendszer és ideológia keretein belül. Tudni-

illik az, hogy a felkelők, a színre lépő pártok úgymond elég okosak voltak ahhoz, hogy ebben a kérdésben hallgassanak. Hiszen joggal számítottak arra, hogy a piacgazdaság helyreállítására irányuló politika a tőkés restaurációval, a szovjet szövetségi rendszerből való kiválási szándék nyílt deklarálásával lett volna egyenlő. Mindenki tisztában lehetett vele, hogy ez alapot adott volna a Szovjetunióknak a felkelés leverésére.

A két lehetséges válasz közül az utóbbival van a több baj. A felkelők saját lendületük vezérelte, erejüket a győzelem kivívására összpontosították, keveset törődtek a pártokkal, olyan követeléseket írtak zászlajukra, amelyek kifejezték a nemzet vágyait, nem bontották meg mozgalmuk egységét. Erkölcsi erejüket egyebek mellett éppen az adta, hogy semmilyen azonosságot nem vállaltak az 1944–1945-ben megbukott rendszerrel. A felkelők és növekvő számú támogatóik el akarták söpörni a pártdiktatúrát, és vissza akarták szerezni a nemzeti függetlenséget. Kevés figyelmet fordítottak a „réalpolitikára”.

A két válasz közé ékelt prognózis a „mi lett volna, ha...?” kérdést idézi fel, amit a történészek mint a tudományuktól idegen felvetést szoktak elutasítani. Lett volna Magyarországon 1956-ban rendszerváltozás, ha a Szovjetunió nem veri le a felkelést, a szabadságharcot? Akadnak közeli analógiák, ismerjük a történelem logikáját, a huszadik századi magyar történelem ismétlődő rendszerváltásainak menetrendjét. Ezek nem zárják ki, hogy az események a parlamentáris demokrácia és a kapitalizmus irányában fejlődtek volna. Az is kétségtelen azonban, hogy a felkelés spontán és tudatos politikai szereplői közül nem akadt egy sem, aki a teljes rendszerváltozás szükségességét hangoztatta volna.¹³ Ez nem feltételezés, hanem tény.

Az elsőként adott magyarázat arra a kérdésre, hogy miért maradt szocialista kereteken belül a felkelés és szabadságharc, az idő gyorsasága volt. Ez a magyarázat azonban kiegészítésre szorul. Kétségtelen ugyanis, hogy a tüntetés és a felkelés kitörése előtt a szocializmus sztálinizmustól történő megtisztítása volt a politikai és szellemi közélet megújulás követelő tényezőinek célja. Erre persze lehet azt mondani, hogy a diktatúra, az egypártrendszer, a marxista–leninista államvallás uralmának keretei között minden ellenállásnak szocialista formában kellett megmutatkoznia. Ez igaz. Nem felejthető tény azonban, hogy a felkelés győ-

¹³ Igaz ez az október végén újjáalakult pártok mindegyikére is és igaz a különböző szervezetek röplapokon terjesztett követeléseire is. Lásd VIDA István (szerk.): *1956 és a politikai pártok. Válogatott dokumentumok*. MTA Jelenkortörténeti Bizottság, Budapest, 1990. – Mindszenty József bíboros, hercegprímás sem fogalmazta meg egyértelműen november 3-i beszédében, hogy a kárpótláson túl a rendszer teljes megváltoztatását is akarja-e.

zelve után, a viszonylagos nyugalom néhány napján arra figyelmeztettek egyes, az ötvenes években hallgatásra kényszerülő nem kommunista értelmiségiek: nem szabad a fürdővízzel a gyereket is kiönteni – a szocialista vívmányokat meg kell őrizni.¹⁴

Még egy megjegyzés kívánkozik ehhez a témához. Nem önmagukban az események váratlansága és robbanásszerű gyorsasága volt az, ami a felkelés eszmei-társadalmi jellegének meghatározását egyszerűsíti, amennyiben a szocializmus demokratizálását, reformját és a nemzeti függetlenség kivívását tekinti elsődleges, a felkelésben és szabadságharcban formát öltött tartalomnak. Nem elég annyit állítani, hogy nem adott idő és tér az ettől eltérő célokat valló erőknek önmaguk, politikai arculatuk önálló megjelenítéséhez. Nem elég azt a valószerű feltételezést megtenni, miszerint taktikailag sem lett volna célszerű a nemzeti egységet megbontó programmal túl korán jelentkezniük mindazoknak, akik rendszerváltást akartak.

Akadat egy mozzanat, amely egymáshoz szorította a demokratikus szocializmusért tüntetőket, a felkelés résztvevőit, a harmadik utat keresőket, a klasszikus parlamentáris demokrácia, a szabadságjogok teljességének eljövételében reménykedőket. Ez a mozzanat a szovjet csapatok azonnali beavatkozása a belpolitikai válságba. A szovjet csapatok megjelenésének következtében a nemzeti elem és a szabadságvágy a függetlenségért folytatott küzdelemben öltött testet, és úgy jelent meg, mint az összes többi népi követelés, elérendő cél megvalósításának előfeltétele. Az első, inkább elrettentést célzó szovjet beavatkozás napról napra szélesedő nemzeti összefogást teremtett. Olyan társadalmi támogatást kaptak a fegyveres felkelők, amelyre különben nem számíhattak volna. Ez segítette őket a szétesett pártállammal és a szovjet hadsereggel szembeni fegyveres sikerekhez.¹⁵

Így azután a felkelés eszmei mozzanata az erősödő antikommunizmus ellenére a szocialista eszmék, a demokrácia és a nemzeti függetlenség hármasságára épült. A három mozzanat szoros egységet alkotott. Ez az egység kifejezést nyert a felkelés követeléseit elfogadó Nagy Imre kormányában, és annyira erős volt, hogy a második, most már elsöprő erejű szovjet beavatkozással szemben folytatott nemzeti szabadságharcban és a december elejéig rendkívül erős nemzeti ellenállásban sem bomlott fel,

¹⁴ A legjobb példa NÉMETH László: Emelkedő nemzet. *Irodalmi Újság*, 1956. november 2.

¹⁵ A felkelés katonai történetének legjobb összefoglalása: HORVÁTH Miklós: *1956 hadikronikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.

sőt. Ezt a küzdelmet az októberben megalakult, a jugoszláv öngazgatást és a korai szovjeteket idéző területi és üzemi munkástanácsok vezették.¹⁶

A következők

A szabadságharcot a szovjet hadsereg leverte. Majd – némi út- és kompromisszumkeresés után – az új hatalom, a Kádár-kormány a terror és a megtorlás eszközeivel, a területi munkástanácsok és a nemzeti bizottságok megszüntetésével szétverte a nemzeti ellenállást. Mintegy kétszáz-ezer ember, a büntetéstől való félelmében, vagy a szabadság utáni vágytól hajtva, vagy a sztálini-rákosi-rendszer visszatértétől tartva, elhagyta az országot. Kemény, nehéz idők jöttek.

Bizonyos idő múlva azonban kiderült: a dolgok Magyarországon, de a világban sem ott folytatódtak, ahol 1956 októberének lengyel, magyar és egyiptomi eseményei megszakították fonalukat. Ez a megállapítás nem jelenti azt, hogy a kis magyar nemzet „csinálta” a huszadik század második felének történelmét. Csupán arra utal, hogy a magyarországi felkelés nem maradt tanulságok nélkül. Még azokra is hatást gyakorolt, akik harcoltak ellene. A magyar forradalom azokat is gondolkodásra készítette, akik jó- vagy rosszindulattal szemlélték a felkelés történéseit. Ebben az értelemben az 1956-os magyar felkelés veresége ellenére sem volt hiábavaló.

Érdemes ezért a magyar és a nemzetközi politikában kiváltott utóhatásokat áttekinteni, amelyek egy részét nem túlzás következménynek tekinteni. Hiszen több olyan esemény is történt Magyarországon, valamint az ideológia szférájában és a nemzetközi politikában, amely közvetlenül vagy közvetve 1956-hoz és a magyar felkeléshez köthető.

Magyarországon a látszat szerint semmi nem eredhetett 1956-ból. A Kádár János nevéhez kötött új kormány, az újjászervezett kommunista párt a maga legitimitását éppen a felkelés, a forradalom tagadására építette, arra, hogy ami 1956 őszen történt Magyarországon, az ellenforradalom volt. A fegyveres harc és az ellenállás résztvevőit halálbüntetés és börtön várta. A felkelők követeléseit elfogadó és a szovjet agresszióval szemben védelmet kereső Nagy Imrét, aki deklarálta Magyarország kilépését a Varsói Szerződésből, kinyilatkoztatta semlegességét és az ENSZ-hez fordult segítségért, kivégezték.

¹⁶ Élükön a Nagybudapesti Központi Munkástanács állt. Üléseinek jegyzőkönyveiből válogatás jelent meg: *Társadalmi Szemle*, 1991/8–9.

Az új magyar pártvezetés és Kádár János mégis – ha nem is mindig ugyanazzal a következetességgel – elhatárolta magát a Rákosi-rendszer-től. Sem a személyi diktatúra, sem a személyi kultusz nem tért vissza. Megszűnt a magánélet átpolitizálása. A megtorlások lezárulása és a mezőgazdaság kollektivizálása, a szövetkezeti–nagyüzemi átszervezés után megszűnt a lakosság politikai zaklatása. Az életszínvonal emelése főszabállyá vált a gazdaság- és társadalompolitikában. Mind e mögött természetesen ott munkált a belátás: a politikához meg kell nyerni a társadalmat, a hatalom birtoklása nem jogosít annak korlátlan használatára.

Igaz, hogy a kommunista párt visszaretent a jugoszláv öngazgatási modell és a piaci orientációjú gazdasági reformtól, de egy évtizeddel később új, a terv és a piac összekapcsolására épülő gazdasági mechanizmust dolgozott ki. Jelentős változások történtek a kultúrpolitikában, a nyugati politikai gondolkodás kritikai vonulata és a kritikai művészet jelentős hatást gyakorolhatott a magyar szellemi életre. 1963-ban az 1956-os tevékenységükért elítéltek amnesztiában részesültek – az ekkor szabadultak egy másik Magyarországot, más viszonyokat találtak. Tapasztalniuk kellett, hogy 1956 egyfajta tudatos felejtés sorsára jutott. A hatalom nem akarta magát ünnepelni a felkelés leverése miatt, a társadalom nagyobbik része meg jobbnak látta nem megidézni a történeteket. 1956 megítélésének kérdése a nyolcvanas évek közepén a rendszer mélyülő válsága, az erősödő ellenzék, illetőleg a közelgő harmincadik évforduló miatt került vissza a közéletbe.

Bár felemás módon, de valamennyi megvalósult az 1956-ban megfogalmazott követelésekből. Magyarország ugyan nem lett független, de szuverenitásából annyit visszaszerzett, ami bizonyos autonómiát lehetővé tett. Nem valósult meg a többpártrendszer és a parlamentáris demokrácia, de bizonyos mértékű részvételre lehetőség nyílt a közügyekben, lett valamiféle szabadság a privátszférában. A reformok következtében teret kapott a vállalkozás, a piac. Létrejött az, amit magyar modellnek hívtak, amit a magyar társadalom többsége és a nemzetközi közvélemény a nyolcvanas évek végéig előnyösnek tartott és méltányolt. Végül, de nem utolsósorban az 1956 utáni magyar politikai vezetés a gazdasági válsághelyzetben sem keményített politikáján, tekintélyének megrendülésekor uralmát nem védte erőszakkal. Az MSZMP nem nyúlt a társadalmi-politikai feszültségek levezetése érdekében a nemzeti érzelmek felkorbácsolásához, a nacionalizmushoz sem. Tette ezt 1956 tanulságaira tekintettel és saját természetének megfelelően. Nem hagyható említés nélkül, hogy az állampárt 1986-ban még ragaszkodott a legitimitását meghatározó értékeléshez, tehát ekkor is ellenforradalomnak minősítette 1956 őszé-

nek eseményeit. 1989 elején azonban, az előző négy évtized kritikai értékelésének keretében, megváltoztatta saját korábbi minősítését és nem ellenforradalomnak, hanem népfelkelésnek nevezte az '56-os történéseket.¹⁷

Lényegében ezzel egy időben Magyarországon újjászületett a többpártrendszer. Majd sor került a békés átmenetre, az állampárt és az ellenzék közötti egyezségeen alapuló békés rendszerváltásra. Mindebben nagy szerepet játszott a három évtized alatt végbement gazdasági, társadalmi átalakulás, az elhúzódó gazdasági válság, a hatalmas külső adósság, Magyarország kettős függésbe kerülése. Ott lebegett azonban a régi és az új politikai szereplők lelki szemei előtt 1956 tragédiája is. Sem a reformkommunisták, sem a demokratikus ellenzék, sem a népi-nemzeti irányzat hívei nem akarták provokálni a sorsot, és békés megoldásra törekedtek. Ezzel sikerhez juttatták a magyar nemzetet és elősegítették a békés rendszerváltást egész Közép- és Kelet-Európában. Persze ehhez az kellett, hogy a Gorbacsov vezette Szovjetunió újraértékelje önmagát, számba vegye lehetőségeit és lemondjon a térségben betöltött korábbi szerepéről.

A magyar '56 nemzetközi következményei

Az 1956-os magyar felkelés és persze a szuezi válság megmutatta, hogy a Jalta nevével jelzett, befolyási övezetekre osztott világ határai szilárdak. Már az 1955-ös genfi csúcstalálkozó is jelezte, hogy továbbra is érvényes a Jaltában elfogadott elv: a győzteseknek joguk van a saját biztonsági igényeiket más államok rovására érvényesíteni. Ezt a jogot a másik fél nem vitathatja el. Sem az Egyesült Államok, sem a Szovjetunió nem törekszik arra, hogy ellenfele befolyási övezetét erőszakos fellépéssel szűkítse. Egyik nagyhatalom sem meri, akarja a másik fél rovására átírni a világ politikai térképét. 1956 világossá tette: a békés egymás mellett élés jelszava nem pusztán értékvallás, hanem kényszer, az adott haditechnika birtokában a szembenálló felek nem kockáztathatnak olyan konfliktust, amely világháborúhoz vezethet. Nagy tanulság volt 1956 abból a szempontból, hogy a „harmadik szereplők”: a kisebb népek, államok szereplővé válhatnak a nemzetközi politikában, lépéskényszerbe hozhatják patrónusaikat, súlyos kihívássá válhatnak számukra. A kis országok belső válságai is képesek destabilizálni a nemzetközi életet.

¹⁷ Az MSZMP Programbizottságán belül Berend T. Iván vezetésével működő Történelmi Albizottság tanulmánya megjelent a *Társadalmi Szemle* 1989-es különszámában *Négy évtized* címmel.

A Szovjetunió vezetőinek, az előnyök számontartása mellett, 1956 után szembe kellett nézniük a kelet-közép-európai országok fölötti közvetlen irányítás, szuverenitásuk durva korlátozásának hátrányaival is. Az ezeket az országokat vezető kommunista pártok politikai nehézségei, a gazdasági problémák, a kialakuló válsághelyzetek mind a Szovjetunióra ütöttek vissza. A válság rontotta Moszkva megítélését és a válságkezelés, katonai, politikai, gazdasági terhei is ráhárultak.

Nem véletlen, hogy 1957 novemberében a kommunista és munkáspártok tanácskozásán elfogadták a szocializmus általános törvényszerűségeiről és a nemzeti sajátosságokról szóló tételt. Ez lett az a keret ezután, amelyben az egyes országok kommunista pártjai mozoghattak. A tézis módot adott az eredeti szovjet modelltől történő kisebb-nagyobb elmozdulásra, a nemzeti érdekek korábbinál hatékonyabb érvényesítésére a szocialista államok szövetségi rendszerén belül. Nem kétséges, hogy 1956 után kiegyenlítettebb lett a kisebb szocialista országok és a Szovjetunió közötti viszony. Még akkor is igaz ez, ha az SZKP megfogalmazta: a szocialista országok együtt fognak belépni a kommunizmus előszobájába. 1967 végéig a Szovjetunió beérte a felügyelettel, akadt, ahonnan kivonta csapatait. (Itt Romániáról van szó, bár ez az állam sajátos eset azért is, mert itt a nagyszámú magyar nemzetiség miatt erős represszió volt a magyar forradalommal szimpatizálók ellen.) Teret engedett a gazdasági reformok előkészítésének (például Csehszlovákiában, Magyarországon). A változásra, visszalépésre 1968-ban és az 1970-es lengyel válság után került sor. Azonban még a hetvenes évek elején-közepén sem álltak vissza a korai ötvenes évekre jellemző állapotok.

Külön fejezetet képez a desztalinizáció folyamata a térségben. Kétségtelen tény, hogy 1957 nyara után, amikor Hruscsov végleg leszámolt saját ellenzékével, a Szovjetunióban folytatódott a szellemi, politikai enyhülés. Ebben a folyamatban a '60-as évek elején Lengyelország, Magyarország járt elől, de kisebb-nagyobb mértékben a többi európai szocialista ország is – Albánia kivételével – érintve volt. Jól kitapintható volt az átalakulás a szellemi szférában, az ideológiában, a tudományban és a művészetben is. Az, amit olvadásnak, marxista reneszánsznak, új hullámnak hívtak, egyszerre tanúskodik a sztálini múlttal való szembenézésről és az erősödő önkifejeződési igényről, a szabadság utáni vágyról. Nem állítható, hogy mindez kizárólag vagy akár elsősorban a magyarországi események feldolgozásának a következménye. Az azonban vitathatatlan, hogy a térség desztalinizációs folyamatában – a maga természetével és tanulságaival – jelentős szerepet játszott a magyar felkelés.

A magyar '56 nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az Egyesült Államok felülvizsgálja a feltartóztatás és a felszabadítás jelszava köré épülő korábbi külpolitikai stratégiáját.¹⁸ Az 1960 utáni időszakban fokról fokra került előtérbe az amerikai külpolitikában egy realista irányvonal, amely a kelet-európai államokat valóságos érdekekkel rendelkező entitásnak tekintette, és nemzeti létezésükre, nemzeti érdekeikre tekintettel határozta meg a külpolitikai célokat.

*

Ötven év távlatából 1956 a maga hősiességével, széles népi egységével és összefogásával, a nemzeti ellenállással többet jelent egy szabadságra vágyó nép felkelésénél. A felkelés és a szabadságharc megmutatta egy kis nép erejét, lelkialkatát és mozgatórugóit. A bukás azonban jelezte a kis nép erejének végességét, lehetőségeinek korlátait. E korlátok nagymértékben a kor nemzetközi viszonyaiból, a nagyhatalmak érvényes külpolitikai doktrínájából fakadtak.

1956 mondanivalója rávilágított a társadalmi és nemzeti önrendelkezés jelentőségére is. Az abban a korban érvényesülő nagyhatalmi érdekek szempontrendszer szemben állt az önrendelkezés igényével. A világ államai, gazdaságai, társadalmi, kulturái az elmúlt évtizedekben még szorosabb kapcsolatba, érintkezésbe kerültek egymással. A globalizációban jelen van az egyes nagyhatalmak, a nemzetközi vállalatbirodalmak érdek- és szempontrendszere, az egyre teljesebb kölcsönös függés, az egyetemes érintkezés. De ezzel együtt hat a szabadság, a humánus, a kultúra és az emberi közösség utáni identitásigény is, amelyek képessé teszik az embert a múlt, a jelen és a jövő összekapcsolására. 1956 azért fontos ma is, mert kifejezte az emberi, társadalmi, nemzeti szabadságvágyat, önrendelkezési igényt. De többet is tett ennél, amikor a felkelésben felszabaduló energia megmutatta, hogy az emberi léptékű, politikai és kulturális, a történelmen, a sorsvállaláson alapuló közösség; a nemzet nem kiiktatható az emberi-társadalmi viszonyok rendszeréből.

¹⁸ BEKÉS Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Tanulmány és válogatott dokumentumok.* 1956-os Intézet, Budapest, 1996; ERIC HOBBSBAWM: *A szélsőségek kora.* Pannonica Kiadó, Budapest, 1998. 217–221.